

FENYŐ ERVIN

AMIT A GRÓF MESÉL A BAROKK KERETBŐL (II.)

Kossuth

■ 1832 májusában Széchenyi levelet (58. levél) ír Udvardy Cherna Jánosnak. Ezt olvashatjuk: „S köszönöm, ha tiszta óhajtású vágyaimat engedékeny rokonérzéssel bírálja. De csak Istenért ne emeljen superlativus gradusra [a legmagasabb fokra], mert ott valóban fenntartani magamat nem vagyok képes. Szándékom becsületes, tehetségem tűrhető, hazafiúi kötelességérzésem ébredt; ím, ez rajzom. – Se több, se kevesebb. Annyit teszek, mennyit tehetek; s Udvardy is annyit teszen, mennyit ő bír – úgy, hogy az érdemben egy lépcsőn állunk, s még koránt sincs eldöntve: kettőnk közt ki hajt több, ki kevésb hasznot, mert Önnek (én mindig ezen szóval élek a német Sie helyett) némi írásai már felette sok jó magot hintének el, midőn az enyimek eddig szinte csak boszontottak.”

E különlegesen szép levélben megfogalmazott kérés azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert nyolc és fél évvel később, 1840. november 19-én, amikor Pest vármegye közgyűlésén Kossuth Lajos „a legnagyobb magyarnak” nevezi, Széchenyi csaknem szó szerint megismétli naplójában e levél egy mondatát: „Kossuth megragad egy alkalmat, hogy a legnagyobb magyarnak nevezzen. Dübörgő, hosszú tetszés. Én nem indulok meg.²⁴ Később: Kossuthnak, »miért emel oly magasra, hol nem tarthatom fel magamat.«²⁵

Régi félelme ez a grófnak, már a *Hitel*-ben (1830) is szóvá teszi: „...nem szolgálhatni valakit gonoszabbul, mint ha dicséretink által igen magasra emeljük...”²⁶ Kossuth nem először nyilatkozott így Széchenyiről. 1840. június 9-én, tehát valamivel több mint öt hónappal korábban már tartott egy beszédet a pesti közgyűlésen, melyben a grófot hasonló értelemben említette. November 19-én csak erre a júniusi beszédre tett egy futó utalást. A novemberi beszéd szövegét nem ismerjük, de egy róla szóló beszámolót igen. Ennek alapján így foglalta össze a Széchenyire vonatkozókat *Kossuth Lajos munkái* VII. kötetének 660. oldalán a sajtó alá rendező Pajkossy Gábor (Kossuth a postai visszaélésekről beszél): „...a posta, amelynek valójában az emberek közötti érintkezést kellene elősegítenie, annak akadályává vált, egy barlanggá, ahol a magánélet titkait rabolják meg; így az ötvenkét vármegye – mint a *legnagyobb magyar*²⁷ írta – ötvenkét külön állammá válik.”

Kossuth júniusi beszéde viszont két változatban is fennmaradt. Érdeemes lenne az egészét idézni, de ezzel nem terhelem az olvasót. Kossuth önmagát „homályos polgár”-ként említi, aki „közel nyolc éve” indult el „a töretlen pályán egy nagy cél felé”. Széchenyiről ez mondja:

„...és így lőn, hogy amiből gyöngé fuvallatom pislogó mécscecskét alig volt képes élesztetni, azt honunk sok jelesbeinek gyámolítása egy kis szövétnekké növelte, mely legalább annyi világot adott, hogy éreznők mellette, mi borzalmasan nem jó e térszakon is a sötétség; valamint egy nagy, fontos téren e sötétséget már utálni megtanultuk volt fény->világ<-ánál ama férfiúnak, kinél századokra ható eredményekben teremtőbbet, a nemzeti újonszületésen sikeresben munkást, szóval ki-

nél nagyobb magyart nemzetem évkönyveiben nem ösmerek, s kinek nevét, a Széchenyi István nevet, csak buzgó hálával, csak hő lelkesedéssel emlegetendi minden magyar, amíg lesz magyar.”²⁸

Nem egyértelmű e szöveg megítélése. A grófnak sem volt az. A beszéd nem Széchenyiről, Kossuthról szól, aki 1840 tavaszán szabadult a börtönből, és energikus elszántsággal emelt lépcsőt magának a nemes gróf piedesztára állításával. Lehet felháborodni, hátsó gondolatot sejteni, de lehetne részvétellel is látni a „homályos polgár” igyekezetét. Vagy éppen jóindulattal. Maradjunk ennél. Hihetjük: Kossuth *valóban* eszményt lát a grófban. Egy mondat önmagában nincs, csak azzal együtt, aki értelmezi. Nem lett volna kötelező túlzott jelentőséget tulajdonítani Kossuth kijelentésének, Széchenyi mosolyoghatott is volna rajta. Vagy szánhatta volna igyekezetéért. Vagy örömmel tölthette volna el, hogy ilyen lelkes, mindenre elszánt támogatója akadt. Kossuth Lajos 38 éves. Börtöncellája magányában bizonyára nem egyszer képzelte el, miképpen lép majd újból a politikai küzdőtérré. Nem kétséges, hogy jólesett kimondania: „a legnagyobb magyar!” Júniusi beszédének elragadtatottsága legalábbis ezt jelzi. De miért szeretné Széchenyi „feltartani” magát, ha egyébként – láttuk az 58. levél érveit – nincs „fenn”, és nem is akar „fenn lenni”? Vagy ez még sincs így? Önértéke mégis attól függ, mit gondolnak róla?! Hisz lehetetlen uralkodnunk bárki rólunk alkotott véleményén! Ha képesek lennénk befolyásolni, értelme, jelentősége sem volna. Akkor hát?...

Valamivel több, mint egy hónappal a második beszéd elhangzása után, 1840. december 28-án Kossuth lakásán kereste fel a gróft. Újabb ostrom? Vagy rossz a lelkiismerete? Netán szövetséget ajánl politikai eszményképének? Egy iparegylet alapítására ajánl fel pénzt. Neki gyűjtötték, míg börtönben volt. Kéri Széchenyit, fogadjon el az egylet elnöki tisztét. „Kitértem előle” – írja ezen a napon naplójába. Nem szimpatizált ezzel a tüzes fickóval. Gondolhatta, hogy szövetsége a börtönviselt Kossuthtal veszélyeztetné reformjai keresztülvitelét a Monarchia vezető körében, akikkel vállalkozásai érdekében egyébként is keserves harcot vívott. Nem kockáztatott. Nagy valószínűséggel eszébe se jutott, hogy komolyan megfontolja látogatója ajánlatát. Politikai pályája zenitjén állt.

Ilyen előzmények után értesül Széchenyi István, hogy 1841. január 3-án indul a Kossuth szerkesztette *Pesti Hírlap*. „Átvillan rajtam az eszme, hogy szegüljek szembe Kossuthtal” – jegyzi fel naplójába 1841. január 29-én. „Kezdek komolyan írni Kossuth ellen” – írja ugyancsak a naplóba 8 nappal később, február 6-án. Deák 1841. március 20-án levélben inti: tekintse szövetségesének Kossuthot. Először hallgat Deákra. 14 napra felfüggeszti az írást – aztán sietve határoz (a sietség torlódó indulatait jelzi): befejezi a megkezdett munkát, és – miként a kötet 148. levélből kitetszik – 1841. június 29-én, valamivel több, mint három hónappal Deák intelme után – a kész könyvet elküldi a későbbi igazságügyminiszternek. *A Kelet népe* – mert erről van szó – nem hozza meg Széchenyi számára a sikert.

A nála 11 évvel fiatalabb zempléni ügyvéd Kossuth Lajost 1836. május 29-én ismerte meg közelebbről. Wesselényi révén, akiről ekkor már nem volt jó véleménye. Ez nem kis mértékben befolyásolhatta. De Kossuth jelentőségét – kivételes tehetségét, becsúgyát – rögtön felismerte. Napló, 1836. május 28.: „Wessel[ényi] behozta Kossuthot a Kaszinóba stb. Szétrombolta ezzel a társaságot, – a munkámat – mily nehéz munka volt!”²⁹

Az 1836-os év egyébként is nagy fordulatot hozott a gróf életében: megházasodott. Feleségül vette az 1834. december 15-én elhunyt Zichy Károly gróf özvegyét, Seilern Crescence grófnőt, akihez akkor már 12 évnyi platói rajongás fűzte. Az esküvőt Budán, a krisztinavárosi templomban tartották 1836. február 4-én. A műszámból, aki számára a gróf országot álmodott és teremtett, hús-vér valóság, társ lett a mindennapokban. Hét gyerekkel a Zichy Károllyal kötött előző házasságából, és Károly gróf korábbi párkapcsolataiból született további gyerekekkel. Emeletnyi

lakrészt béreltek az épp elkészült pesti Ulmann-házban. Néhány hónappal a Kossuthra vonatkozó 1836. májusi naplóbejegyzés után újabb jelzi, hogy Széchenyit nyugtalanítja a zempléni ügyvéd felbukkanása.

Napló, 1836. augusztus 18.: A Főherceg Kossuth miatt „az asztalra csapott”. Kossuth rendkívüli befolyásra fog szert tenni. Nemsokára krízisre kerül sor. W[esselényi] megsemmisítette volna a Kaszinót K[ossuth]tal.³⁰

A gyűjtemény legszívemarkolóbb egysége a Kossuth Lajoshoz írott három levél. Mindhárom 1844. novemberi. Az elsőben (174.) Széchenyi felelősségre vonja Kossuthot: miért mondta róla Pest megye közgyűlésén, hogy ugyan a fiu-me-i vasút hívének hirdeti magát, az ügy az országgyűlésen miatta bukott el. Széchenyi a beszéd elhangzásakor nem volt jelen. Levele indulatos, idegei feszültek. „...mily joggal becstelenít Ön engem le? Engem, kinek nincs szokásomban még kényszerítve is hazugságot mondani, és annál kevesebbé ilyessel minden ok nélkül állni elé? Méltóztassék ezt felvilágosítani” – írja. Kossuth még aznap válaszol. Nem vonja vissza a vádat, sőt még élesebben megismétli. „Méltóságod okozá, hogy a felírás elkésett; hogy a kormánynak ürügye támadt nem nyilatkozni. És ez a bukásnak története. [...] Nem titkolhatom el egyébiránt csodákozásomat, hogy Méltóságod azt, miszerint én Méltóságodat ezen ügy megbuktatójának hiszem és vallom, a »becstelenítési«, a »hazugságról vádolási« mezőre viszi. S ezt Méltóságod teszi, ki a gyanúsítás rendszerét ellenem tanúul állította fel; s engem a háziadó megbuktatójának (!), nemzetgyilkosnak, Robespierre-nek stb. kiáltott ki. – Én ezt nem viszonozom, viszonozni soha nem fogom, de sokkal inkább érzem alkotmányos polgári jogomat, hogysem nemzetem bármely törvényhozójának az ország színe előtt mondott szavait és nyilvános tetteit, szabad véleményi bírálatom alá tartozónak ne hinném. Mely jogomat nem titkon, nem szögletek homályában, hanem nyilvános válaszra tárt nyilvános helyen gyakorolni is fogom minduntalan.”

A „polgári” kifejezést Kossuth következetesen használja. Ezzel jelzi: szembenállásuk egy polgár és egy arisztokrata szembenállása. Egy demokratáé, akinek nehéz egy arisztokratának ellentmondani, és egy arisztokratáé, akinek nehéz lemondania a társadalomban addig betöltött kiemelt, és kiemeltségére elméletileg nem, de gyakorlatilag mégis igényt tartó szerepéről. A társadalmi átalakulás szükségességét Széchenyi felismeri, racionálisan, különösen ami a gazdaság fejlődését illeti, belátja, minden fórumon képviseli is. De arisztokrataként ő akarja meghatározni, milyen ütemben mondjon le előjogairól. Kossuth azonban nem kér engedélyt a társadalmi változások hogyanjáról szabadon és radikálisan gondolkodni, nincs számára tabu. Széchenyit ez sérti, mert addigi nemesi védettséjét ignorálja.

Kossuth fent idézett levelét Széchenyi nem hagyja válasz nélkül.

175. levél: „...az, aki Fiumét illetőleg nyilakozatimban és tetteimben ügyetlenséget – vagy fel nem foghatót – lát, ám tessék, de kaján szándékot, mellékes célt, vagy szó nem tartást hírdet, nem egyéb, mint alacsony rágalalmazó, és becsületemben gázoló hazug! Mondtam igen, s pedig gr. Zichy Ödön ellenében, hogy néha legjobb tactika: időbül kifogvasztani az ellenfélt, miképp ügye megbukjék. Ámde ha valaki őszinte bajnokságát ígéri valaminek elősegítésére, és ily tactikát használ, az nyomorult gyáva. S ki ilyest tesz felőlem fel, annak fejére visszalököm e gyűlöletes imputatiót [gyanúsítást] százsorta.” Levele befejező része sokat elárul vívódásairól. „Mindenesetre különös, hogy éppen akkor, mikor én csak kevéssel ezelőtt nyilvánítám az itteni megyei gyűlésen Ön iránti teljes bizodalimat, s Önnek több ízben már kezemet nyújtám,³¹ hogy Ön éppen akkor gondolja maga helyén, személyem hitelét a hazában, azok előtt a mostaninál még lejjebb szállítani, kik vak hevükben, vagy felületességükben sem a dolgok bonyodalmiba látni, sem azt elgondolni: hogy valljon mi fekszik a hegynek más oldalán, nem képesek!”

E levél hatására – miképpen erről oldalalji jegyzet tájékoztatja az olvasót, Kossuth – legalábbis részben – visszavonja a vádat. Érdemes pontosan idézni.

„...én szándokai tisztaságát kétségbe vonni távol voltam, vagyok, s leszek örökké. Én azt hiszem, hogy gróf Széchenyi Istvánnak minden magyartól, még attól is, kit mint engem éveken át szenvedelmesen üldözött, ennyit megkívánni erős joga van; oly joga, melyet semmi tévedések – miknek mindnyájan alávetve vagyunk – nem fognak soha megrendíteni. Engedje Méltóságod megjegyezmem, mikint leveléből azt látom, hogy kedélye nagyon ingerült. Az országyűlés végfázisainak szerencsétlen kimenetele minden hazafinak keserves okot ad, hogy kedélye ingerült legyen, ez tagadhatatlan.³² [...] Nekem fáj, igen érzékenyen fáj, hogy Méltóságod mindkét leveléből gyanítanom kell, hogy mikint valami kellemetlen történhetett, mert Méltóságod »személye hitelének a mostaninál még lejjebb szállítását« veti szememre. Ha hibázom, – vegye Méltóságod azon tiszta érzetet, mely tollamat vezetí, – s engedje véleményemet kijelentennem; ha Méltóságod azt hiszi, mikint hitele némelyek előtt csökkent e honban, s ha gondolja, hogy e hitre némi ok s alkalom van: ez egyenesen abból a szerencsétlenségből ered, [...] hogy Méltóságod a homlokegyenest ellenkező pártok menagierozásának [kijelentésének] bizonyosan legjobb célzatú, de kivihetetlen sziszifuszi munkájában fáradozván, elleneinek bizodalmtát, múltjának s múltja által örökre garantírozott jelleménél fogva teljes mértékben meg nem nyerheté; politikai barátai bizodalmtát pedig néha-néha megütközővé, nem mondom ingadozóvá tette; mert voltak lépések, melyeket annak, ki csak nyilvános dolgokról ítélhet (pedig ilyen az egész nemzet), érteni nem lehetett, érteni annál kevésbé lehetett, miután Méltóságod maga nyilvános helyen tón oly vallomást, hogy a közelmúlt évek történetében sok, mit az egész nemzet mindennek hitt, csak taktikának nem, semmi sem volt más, mint taktika. És e nemzetben, mely oly örömet tekint fel gróf Széchenyihez, sokan valánk – engedje megmondanom, sokan vagyunk (én is ilyen vagyok, ha vétek, im vétkem vallomását hozom vezeklésül), sokan vagyunk, kik megdöbbenve kérdezzük önmagunkat: boldog Isten, ki adja kezeinkbe Ariadne fonalát? Ki mondja meg, mely mértékhez szabjuk ítéletünket? [...] Aki téved, az csak gyarlóságot követ el; de aki tévedését makacsul vonakszik bevallani, az már vétkezik. Én megvallom, okosabban teszem vala, ha a fiúmei ügy bukása feletti fájdalommat kijelentem anélkül, hogy Nagyságodat említeném. – De hogy mi vitt az említésre? annak kulcsát a fentebbiekben kezébe nyújtám Nagyságodnak. – És miért teszem e vallomást? teszem azért, mivel Nagyságod arra emlékeztet, mikint nemrég irántami teljes bizodalmtát fejezé ki, s nekem több ízben kezét nyújtá.³³ – Ez az emlékeztetés eléggé gyöngédeden történt, de engem mégis önmagam előtt megpirított – valóban mondom, gyöngédeden valék, hogy személyt tekinteni soha nem szokott elvszigorúságonnak oly kifejezést engedék, mely Nagyságodnak ily emlékezésre jogot adott. Nekem nehéz hibám, hogy igen nehezen tudok felejteni. Méltóságod irányában igen sok van, mit ez árva hon javáért felejtenem kötelesség. Igyekezni fogom szem előtt tartani, hogy kötelesség. [...] Én hízelegni nem tudok, gróf úr – lelkemre mondom, ezt csak e hon javáért említem: azon hon javáért, melyet Méltóságod oly hön szeret, de hőbben nem szeretheti, mint én.³⁴ Szerencsétlennnek érezném magamat, ha Méltóságod e soraimat félreértené. – A múltakat tudni fogom felejteni; ezt tán nem tudnám. Fogadja polgártársi érzellemmel igaz tisztelem őszinte kijelentését, mellyel – legyen bár személyes ellenségem – Nagyságod iránt mindig viseltetni fogok. Méltóságodnak alázatos szolgája, Kossuth Lajos”

A gróf válaszában (176. levél) köszönetet mond. Bevallja: valóban ingerült. E váratlan, tőle szokatlan, személyes vallomás kiszolgáltatta ismét. Sorait így zárja:

„Mi politikai eljárásomat illeti, Ön azt hiszi: 'nem gazdálkodom honunkat tekintve tehetséggel s erőmmel lehető legmagasb kamatra'. És ez meglehet. Ámde, ha Ön úgy látná politikai bonyodalmaink és külviszonyaink kártyáit, mint én

látom: akkor tán, sőt alkalmasint azt fogná mondani, hogy én, mindent mindenben véve, és ha saját személyem nem a fő cél, csak azon úton járulhatok egy végképpi diadalhoz, vagy tán jobban mondva: egy végképpi diadal lehetőségének elkészítéséhez, amely úton járok. Adja ránk áldását a Mindenható! Széchenyi István” – Megrendítő.

Nem szeretnék a Kossuth-Széchenyi ellentétet foglalkozni, csak amennyire feltétlenül szükséges. Konfliktusuknak óriási irodalma van, és nem tisztem ebben állást foglalni. De igazolják-e Széchenyi levelei Kossuth állítását, miszerint a gróf őt „szenvedelmesen” üldözte? Ha időben e konfliktus elé vagy utána tekintünk, számos, e gyűjteményben közölt levél foglalkozik Kossuth személyével. Az időpont, amikor Kossuth a vádat megfogalmazza, nyolcéves politikai szembenállásuk felideje, már története van. A 161., 162. levél Tasner Antalhoz 1843. december 19-én és 20-án elmégesedett viszonyt jelez. A gróf e két levélben Kossuth *Kiábrándulás*, majd *Őszinte nyilatkozat* című cikkeire reagál. A két cikk tíz nap eltéréssel jelenik meg a *Pesti Hírlapban*: 1843. december 7-én és 17-én. Háttérben Széchenyi „kétgarasos terve” áll, melyet – félretéve súlyos konfliktusaikat – a haza érdekében Kossuth maga is támogat. Ez az időszak kettejük közeledésének, csaknem megbékélésének időszaka. 1844. január 21-én Széchenyi *Kibékülés* címmel publikál vezércikket a *Jelenkorban*, így üzen Kossuthnak. Ne higgyük persze, hogy a helyzet idilli, de nem olyan riasztó, mint ahogy az imént említett, Tasnerhez írott két levél alapján hihetnők. Persze szemlélet dolga ez is. Hisz e levelek Széchenyi hátszágát mutatják, ahol legkevésbé sincsenek megbékélésre utaló jelek. Sőt. Ilyen Kossuthra vonatkozó megjegyzéseket olvashatunk: „Dies ist eine infame Lüge, schändlich etc. [Ez alávaló hazugság, szégyenletes stb.]” Vagy kicsivel később: „Das ist eine zweite Infamie. [Ez egy másik aljasság.]” A második levélben: „ez a legkajánabb hazugság”; vagy: „Scheissen Sie, Sie grober Scheisskerl auf meine Zwei Groschen nicht. [Maga faragatlan szarházi, ne csináljon az én Két garasomra.]”³⁵ Ezek a kifakadások egyedülállóak e gyűjteményben. Érdemes lett volna a jegyzetírónak jobban kibontani, értelmezni, több magyarázatot fűzni a szöveghez, e kivételes esetben idézni is Kossuth cikkeiből. Nem rokonszenves ötlet a gróf részéről Mráz (1848-tól Déry) Mihály felkérése Kossuth-ellenes cikkek írására. Ha Kossuth ennyire irritálja, miért nem maga ír? Nem akarja megzavarni a pillanatnyi szélcsendet? De szélcsend-e ez? Nincs igaza Kossuthnak, amikor taktikát emleget? Vagy ez kölcsönösen így volt? A haza üdvéért? Kérdések.

Ismeretes: a gróf könyveket írt Kossuth ellen. 1847-ig *A Kelet népét*, a végül is életében kiadatlanul maradt *Garatot*, a vitriolos *Politikai programtörödéket*. Cikksorozat³⁶ és cikkeket publikál ellene a *Jelenkorban*.³⁷ Maga is újságírásba kezd, holott Kossuth jóval hajlékonyabban bánik a szóval, közvetlenebb és egyszerűbb, lelkesítőbb is. Széchenyi nehézkesen és bonyolultan fejezi ki magát. Küldetést érez – leleplezni, szembemenni Kossuthal, akit engesztelhetetlen, ugyancsak küldetéses embernek lát. Tart tőle. Tüzes nacionalizmusát, növekvő népszerűségét veszedelmesnek tartja, anarchiától, forradalomtól tart. Vagy féltékeny rá? Közben egyre erőteljesebben támadja, fokozza jelentőségét, magához, sőt – mivel függ tőle! – tudva, nem tudva maga fölé emeli. Egyre sötétebb képet fest róla. Kossuth népszerűsége növekszik. Idővel nem csupán az ellenzék meghatározó személyiségei – Wesselényi, Batthyány, Eötvös József báró (*A Kelet népe és Pesti Hírlap* című röpiratában áll Kossuth mellé), a *Védegylet* idején Teleki László –, tömegek állnak mögötte. A *Pesti Hírlap* népszerű, a korabeli viszonyokhoz képest kivételesen sok előfizetője és óriási hatása van. Széchenyi elfogadottsága csökken. Elszigeteltsége fokozódik. Minél elszántabban küzd Kossuth ellen, annál inkább. A fontolva haladás, a sokszor hangoztatott összbiriodalmi érdek, a gazdasági racionalitáson alapuló országos tervek fegyvelmezett, körültekintő végiggondolása, melyek egyedüli letéteményesének szinte kizárólag magát tekinti, a „hinni és hitetni”-elve – ez

mind a kossuthi eszmék gyűjtő népszerűségével, tömegekre támaszkodó izzó nacionalizmusával szemben nem működik. Széchenyi meg nem szűnően, újra meg újra érveket gyűjt Kossuth ellen, maga előtt is mentve politikai ellenfele iránti bizalmatlanságát. Ebben a kivételes esetben hiába hirdeti az önismeret fontosságát. Szembemegy vele. Kossuthot – egész személyiségét – nem tudja elfogadni. Igaz, céljaiban nem, csak a „modorra” hivatkozva utasítja el.

Ellenzékiekkel tart ugyan kapcsolatot, de ez sem tud független lenni Kossuth-tól. Batthyány Lajossal például. Noha kapcsolatuk közel sem felhőtlen, Széchenyi többször is békejobbot tud nyújtani neki. Neki igen. Ezt igazolja a kötet 154. levele. Előzménye az 1842. december 5-én Gervay Sebestyénhez írott levél (153.), melyben Széchenyi felajánlja együttműködését a kormánynak. Bizonytalanságát, magányát, önmagával vívott küzdelmeit jelzi, hogy annál a Batthyány Lajosnál keres támaszt, akivel az 1842. november 27-én elmondott, nagy vihart kiváltó akadémiai beszéde óta szót sem váltanak. „Úgy találok, hogy politikai tekintetben újból könnyörtelenül irritáló körülmények közt vagyok. Egy barát, aki kész lett volna az én helyzetembe képzelni magát, különösen jót tett volna nekem.” Majd ezt írja: „...talán Te is valamelyest sajnálnád, ha mi ketten halálunk előtt teljesen meghasonlanánk.³⁸ Ezért aztán többször már eltökéltem azon a ponton voltam, hogy mindig is hűséges kezemet nyújtsam Neked. Ám egy döntés miatt, amit politikai pályám ügyében végül meghoztam, még most is oly izgalmat érzek, ahogy attól tartottam, feltűnést keltenék. Ma egész nap oly szokatlanul elfoglalt vagyok, ezen ülés után Óbuda és délután hosszú akadémiai ülés, hogy ma már nem láthatlak. Ám szolgáljanak Neked e sorok egyelőre bizonyítékként, hogy mily nagyra értékelem barátságodat és jóakarodat. God bless you dear Sir.”

Még nehezebb helyzetből próbál kivergődni 1847. december 25-én. Karácsony első napja van. És mégis, vagy tán épp azért!... Levelet (207.) ír Batthyánynak. Az előzmény drámái: abban az évben, november 23-án, este, magántársaságban úgy összeszólalkoznak, hogy erővel kell őket szétválasztani. Az esetet naplójában is megörökíti.³⁹ Ám egy hónappal később ezt írja Batthyányi Lajosnak: „Neked és nekem nem kellene haragot tartanunk. A beszéd hevében, a vita izgalmában valamennyiünk száján, a Tieden éppúgy, mint az enyémen, gyakran kicsúszhat egy szó, gyakran egy állítás, amit az ember hidegvérrel nem tudna, és nem is akarna kimondani. Borítsunk fátylat a történetekre. Én – azt hiszem – sajnos úgy húsz évvel idősebb vagyok Nálad, s különben a nevet, miszerint a kibékülés embere vagyok, amellyel engem jóságosan felruháznak, nem akarom bitorolva viselni. Megteszem tehát az első lépést, és ezennel baráti kezemet nyújtom Neked! [...] Szíves választodat bizalommal várva, maradok őszinte nagyrabecsüléssel a legkészebb barátod és szolgáló.”

Milyen törekeny önbizalmú ember Széchenyi István, milyen sokarcú! Egy alkalommal Deák közvetít közte és Batthyány között, mit a későbbi igazságügy-miniszterhez írott 167. levél tanúsít 1844. április 8–9-én. Hármasan találkoznak Batthyány ikervári kastélyában. Deák kiegyensúlyozó szerepet játszik Széchenyi életében. Ha bizonytalan: segítséget, támaszt remél tőle. Félretéve mindazt, mi elválaszthat, Wesselényivel is képes megbékélni. 1844. június 21-én írott levelében (168.) az akkor már vak bárót Pestre hívja, „mert Magyarország határai közt bizony Pest az, hol legtöbb szellemi szikra fejledezik...” Szeptember 1-jén (169. levél) még elérzékenyültebben szól hozzá: „Igen szomjazok utánad. Te megroncsolt testeddel, és én nem kevésbé lesújtott kedélyemmel és elkopott erőmmel, mi ketten már csak két felet képezünk. Egyesülve aequale [egyenlően] 'egy' volnánk. – Nyomd el ennél fogva fájdalmidat, rendezd dolgaidd – és siess közibénk.”

1847. november 11-én Eötvös Józsefnek ír igen barátián (205. levél) Pozsonyból. E napon kezdi meg munkáját az országgyűlés. „A legokosabb ember, ha valóban okos, sokszor nem adhat magának tanácsot; mert *helyzetében* nem láthat elég-

g  vil agosan, mi történik körülte. Ily esetben vagyok most  n, és h ladattal veszem minden  szrev eteleidet. C elom ernyedetlenül egy! Honunk vagy inkább, nemzetünk alkotmányos felvirágzása. [...] Alkalmazása ennek most  me ebből áll, mint gondolom: Várni, sokat hallgatni, minden párt jobbjairaival engesztel dni [...] szabad t rt engedni minden kis szerepelni akar  hiúságnak stb. stb. De emellett torokon is ragadni kíméletlenül az indiscret gyan s tgat kat!  n *csaknem* [...] minden követet személyesen felkerestem. »Magyarok vagyunk, ne cs pelj k egymást stb.!«

 m december 3- n már  gy  r Tasnernek (206. levél) ugyancsak Pozsonyból: „Kossuth nagyon fénylik. Elragadja az embereket – vagy inkább a hallgatóságot, szinte senki nem beszél, csak  . Az adó dolgát – ha  n nem tartom fel egy kissé – k t óra alatt keresztülviszi. Most legalább két napig tartott. Ma az örökváltság dolgát akarta keresztül hajtani –  s holnap az aviticit s [ sis g] eltörlését! – E két *kis* tárgyacska j v  hétre marad. – Die Leute sind schon ganz schwindlich etc. etc. [Az emberek már mind sz d ltek stb. stb.]”

Kossuthot sem Deáknak, sem m snek nem sikerül vele elfogadtatnia. K nyszeresen támadja, meg nem sz n en, újra meg újra. Győzni akar. Ha nem akarna győzni – az lenne igazi győzelem. Mindez előrevetíti 1848 drámáját.

Felmerül a kérdés: adhatott volna-e más választ a Kossuth-jelenségre? Vagyis: lett volna-e más megoldás? Naiv, történelmietlen kérdés. Tökéletesen abszurd. De játsszunk el vele! Ha nem ragaszkodik kiérlelt politikai koncepc j hoz, ha rendelkezik kell  hajlékonysággal mások érveiben a jó szándékot felismerni – a különböző álláspontokat integr lhatta volna. Ha nem lett volna arisztokrata, akiben félelem  l „le rkezni” a közemberek közé – talán minden más  rnyba megy. Ami Kossuthot illeti, nyilván m lysz ges gyökerei voltak ennek a szembenállásnak. Előzmények, és újabb előzmények.   maga volt ezekhez a legközelebb.  s   is csak bizonyos mértékig. Valami megvéd minket attól, hogy magunkról, másokról mindent tudjunk. Ezekben a rejtélyes ügyekben nehéz lenne elviselni a tisztánlátást. Széchenyi életének nagy fordulata szolgál erre bizonyítékul. M t tudott biztosan?  vtizedekig formálta terveit, küzdött megval s t suk rt; „Scylla  s Charybdis között”, szerzetesi fegyvelemmel szenvedve el temérdek megaláztatást. Ha elért eredményeit nem érezte volna veszélyben, ha megszenvedett politikai hitvallásához nem ragaszkodott volna a végsőkig, ha mintegy * res, önzetlen jóindulattal, pozitív reménységgel*, elvárások nélkül tudta volna érzékelni a környezetben l v k igazságát, akkor el tudta volna fogadni Kossuth Lajost is. Igaz, akkor nem lett volna az, aki volt: Széchenyi István.

1848. Az  sszeoml s

■ Széchenyi 1848. március 17- n ezt írja Pozsonyból titkárának, Tasner Antalnak (211. levél):

„Barátom, csudákat  lt nk! Nemzeti voltunk hajszálon függött. Az első felvonás gy ny r en sikerült!  n teli vagyok a legszebb reményekkel. Valóban egész mértékben élvezem mindazt, mi Bécsben tegnap és ma történt. Nékem  gy látszik, mintha ránk, magyarokra elvégre felny lt volna az  g!  n nem tudok kételkedni nemzetünk legszebb kifejl d s n; s miután Bathth ny  s Kossuthnak hallatlan, nagy szerepén csak  r lni tudok és Isten látja lelkemet, legkisebb irigység nem rejlik keblemben, azon édes meggyőződésben ringatom magam, hogy politik mnak nincs egyéb mozd t  ereje, mint »ügyszeretet«!

Fogok-e és minő részt venni az új kormányban, m g nem tudom. Eg szs g m miserabilis [siralmas], alig tudok lábaimon állni!

B csr l most nem írhatok; hanem, hogy egy kis része a sikereknek engemet is illet, arra esk dhetem.

Bárminőnek fog mutatkozni a második és harmadik etc. felvonás, azt be kell várunk. Mi engem illet, én Batthyányit és Kossuthot legőszintébben fogom szolgálni! [...]

Az én politikám biztos volt... de lassú. Kossuth egy kártyára tett mindent és legalább idáig annyit nyert a hazának, mint amennyit az én politikám tán 20 év alatt nem bírhatott volna előállítani!... Ha reakció nem történik és több lesz bennünk a hazafiság, mint az irigység, s több a polgári erény, mint a dicsvágy [...] én biz azt hiszem: lesz még a magyarbul valami, s pedig sok!”

A levél szinte mindent elárul, ami Széchenyi összeomlásával később valósággá válik.

Európa forrong. 1848. január 12-én forradalom Palermóban, február 22-én Párizsban, majd München, Berlin, Milánó, Poznan, Prága, Bécs – és Pest-Buda következik. Az uralkodók meghátrálnak. 1848. március idusán Széchenyi számára úgy tűnik: szembeállítás Kossuthtal az európai forradalmak hulláma megoldotta... S ha eddig azt mondta: a cél nem, csak a modor zavarja Kossuth politikájában, akkor most minden a legszebben alakult. A cél karnyújtásnyira, a modor pedig nem játszik érdemi szerepet, Kossuthot, Batthyányt Bécsben fogadják, tömeg ünnepli őket. Sőt úgy tűnik, hogy a felkorbácsolt kedélyeket leginkább az ellenzék tudja megcsendesíteni. Batthyány alakíthat kormányt. Magyarország sorsa a legpozitívabb irányba halad: a felelős magyar kormány végrehajtja az elodázhatatlan társadalomszerkezeti és gazdasági reformokat, amelyekért Széchenyi maga is küzdött. Elszigeteltsége is oldódni látszik: a március 15-én Pozsonyból Bécsbe tartó országgyűlési küldöttség tagjaként a Ferenc Károly gőzhajón siet biztosítani önzetlen jószándékáról általa addig támadott politikai ellenfeleit: „Legyen István nádor a király alteregója!” Minden békésen zajlik, vérontásnak – amitől leginkább tartott – nincs jele. Mostantól Kossuthot és Batthyányt fogja támogatni. Micsoda megkönnyebbülés!

Széchenyi 1848-as összeomlását a gyűjteményben 18 levél dokumentálja.

A válogatás nem törekszik az összeomlási folyamat teljes bemutatására. Ez valamennyi, nemegyszer egymásnak ellentmondó dokumentum – levelek, naplófeljegyzések – bemutatása nélkül nem is lehetséges. Csak egy szeletét látjuk átelt szenvedéseinek, talán nem is a legismertebb szeletét. A 18 levél közül 10 a kevésbé ismert Lunkányi-hagyatékból való, ezek adják a válogatás gerincét. Két-két levél címzettje Tasner Antal és Széchenyi Pál, egy-egy szól Kovács Lajosnak, Széchenyi Lajosnak, Batthyány Lajosnak és Pázmándy Dénesnek. A Lunkányi-hagyaték levelei alapján úgy tűnik: Széchenyi nagy gondot fordított valamiféle háttország biztosítására, ahová szándékában állt visszavonulni. „Félreálltam!” – írja Tasnernek már március 21-én (213. levél). 22-én (214. levél; Lunkányi Jánosnak) mintha abban reménykedne: kimarad a kormányból, de ő maga nem dönt, vár... *Másra várítja a döntést.* Íme, a rés, mely személyiségét szétfeszíti. Március 23-án elfogadja a felajánlott közlekedésügyi tárcát. „Most aláírtam a halálos ítéletet! Bizonyos, hogy kés alá kerülök!”⁴⁰ – írja ezen a napon naplójába. Mit jelent ez? Azt, hogy tudja: nem lett volna szabad elfogadnia a miniszteri tárcát... Négy nappal később, március 27-én (215. levél) reménykedve, diadallal tudósítja Lunkányit: „...nem éltem legkisebb furfanggal, szeplőtlen, hű hazafiságom okozta.” Menti magát, bizakodik, hátha mégsem vészett el minden... Hangulatingadozásai ezekben a napokban különösen jellemzőek rá. 27-i levélében szót ejt Kossuthról, Batthyányról is: „Batthyány Lajos és Kossuth legiszonyatosb kockajátékot játszanak, de eddigelé jól dülnek kockáik! Kossuth magyar finans-miniszternek van proponálva! Gondolja most Ön magát a bécsi atmoszférába, valljon hihető-e, hogy őt ott – bár most is – be lehessen az illetőkkel kapatni?? És pedig tegnapi hírek után – bekapatják!! Enfin: Gott ist gross! [Végül is: Isten hatalmas!]” A döntést magasabb sorserők kezében látja. Kossuth miniszteri kinevezése után tudomásul kell vennie: egy kabinetben van több mint nyolc éven át legélesebben támadott

politikai ellenfelével. Ez – bárhogyan igyekszik bizonyítani az ellenkezőjét – *megoldhatatlan helyzet elé állítja*.

A gyűjtemény által közzétett levelek alapján két irányban aktív. Önfeláldozó és önmegtagadó a haza ügyéért (216., 217. levél), valóban feladva-elfojtva minden Kossuthtal szembeni averzióját – ez az egyik irány. A Lajos bátyjához írott 218. levél meglepetés. Unokaöccse, Dénes önkéntes belépését szorgalmazza a honvédseregbe. Csak három év!... A másik irány: tapogatózás esetleges hátország után.

A Lunkányinak írt 220. levélben – 1848. július 22-én – beszámol a Lánchíd szerelési munkálatai során bekövetkezett balesetről, mely négy nappal korábban, július 18-án őt és Béla fiát a Dunába sodorja. Ingadozó lelkiállapotára jellemző, hogy ellentétben korábbi naplóbejegyzéseivel, viszonylag higgadtan tudósít erről, melyből 18-án még a magyarországi fejlődést akadályozó sorseroők működését olvasta ki. Amikor aktívabb – jobban van. Ezt igazolják Batthyány Lajoshoz július 24-én írott (221. levél) sorai. Levele politikai éleslátását és kivételesen érzékeny helyzetfelismerését igazolja. Felhívja Batthyány figyelmét a veszedelmeket rejtő horvát–magyar viszonyra. Kéri, kössön fegyverszünetet és békét Jelačić-csal... A nehéz gazdasági és egyre feszültebbé váló politikai helyzetben miniszteri aktivitására – mely lekötne figyelmét, s hasznossá tehetné – nincs lehetősége. Bujkáló és fokozódó önvád gyötri: ő indította el az egész reformfolyamatot. Augusztus 27-én családját Cenkre menekíti. Hiába áltatja magát, megkönnyebbül. Ezen a napon ír bátyjának, Pálnak (225. levél). Mintha azt remélné: kidobják a minisztériumból... Visszavonulna, együtt lakna Pállal. Talán Sopronban. Augusztus 30-án olvassa a császár 27-i emlékiratát, mely lényegében törvénytelenek mondja a márciusi engedményeket, és sürgeti azok visszavonását. 31-én leirat tudatja a magyar kormánnyal: a birodalom két része közötti ellentéteket az osztrák kormány augusztus 27-i memoranduma alapján kell megoldani. Ezen a napon Jelačić horvát bán seregei megszállják Fiumét. Széchenyi tudja: küszöbön a horvát–magyar háború. Tudja milyen arctalan pusztulással jár egy háború, fiatal emberként maga is átélte... Szeptember 1-jén búcsúzik Lunkányitól, Páltól. Ezt írja bátyjának (227. levél):

„Azt csak a mindenható istenek tudják, hogy velünk és családjainkkal mi fog történni! Roppant könnyű lenne segíteni, ám a fogalmak teljesen összezavarodtak, a sajtó és a fáradhatatlan agitátorok ostorozó hajszája miatt a közállapotok inkább az örület felé fejlődnek.

Tulajdon helyzetem irtózatos! Beléptem a kormányba – és mily önmegtagadás kellett ehhez – azért, hogy ha lehetséges, békítsek, [ügyeke]t a császár elé vigyek. Nem voltam erre képes. [...]

Keresztény megadás az egyetlen taktika, ami számunkra ésszerű!”

Csak mentegeti magát. Mintha a büntudat, ugyanaz, amit egykor Caroline sógornője haláláért érzett, sodorná Pál bátyja közelébe... Szeptember elején (228. levél) Pázmándy Démesnek ír: felmentését kéri miniszteri tevékenységéből. Szeptember 4-én Almási Balogh Pál jelenti: „Széchenyi megőrült!” A döblingi elmeegógyítészetre szállítja. Az úton a gróf háromszor kísérel meg öngyilkosságot. A felcsapó önvád őszinte. Igaz, nem 1848-ban kezdődött. Oriási gyökerei vannak. Mintha addigi politikai tevékenysége mélyén mindig is ott lett volna. Most ledönti őt.

Megfutamodott-e? A kérdés már a kortársakat is megosztotta. Vádolták. Wesselényi újságcikkben védte meg: „Szegény oroszlan, mire jutottál!” – írta. Ne higgyük, hogy a kérdést Széchenyi önmagának nem tette fel. Bizonyára feltette, s nem is egyszer. Amihez időt kért, minden emberi lény joga: egyfajta öntisztázás. Ez várt rá, ez a szörnyű, démonokkal viaskodó számvetés – Döblingben. Nem a tények miatt omlott össze, azok csak ürügyül szolgáltak szabadulásához egy korábban elfogadott csapdahelyzetből, melynek nem mert ellene mondani. Nem Kos-

suth, nem is a Kossuthról prófétaált szörnyűséges jövendő elől menekült. Önvád és vád itt azonos gyökerű. Valamit nem fogadott el. Mindenekelőtt önmagát. Ezért aztán Kossuthot sem. Ezt kellett megszelídítenie döblingi éveiben.

Döbling

■ A döblingi időszak levelei két részre oszthatók. A szélsőséges önvád – és az új-rakezdés megnyilvánulásaira.

8 levél (a 229.-től a 236.-ig) dokumentálja ez első fázist 1850-ből. Öt levél címzettje felesége, egyé mostohafiaiának egyike, Zichy Imre, egyé Lunkányi János, egyé Tasner Antal.

Az első években Széchenyi a legféltelenebb gonoszszággal vádolja magát. Előre nem, csak visszatekint. Bünteti magát. Megszabadulva feladataitól, ambícióitól, küldetésétől, melyek korábban évtizedekig fegyelmezték. Törekvései most elengedik őt. Magyarország elpusztítójaként tekint önmagára. Senkit nem enged magához, senki nem látogathatja. Két egymás követő napon, 1850. április 19-én és 20-án hagyja el a tébolydát, hogy találkozzék Bécsben tartózkodó családjával. Elhanyagoltsága megrendíti családtagjait. Észreveszi. A tébolydába visszatérve zokogva borul ágýára. Megfogadja: nem hagyja el többé az intézetet.

Itt közzétett leveleinek eredeti nyelve német. Magyarul olvasni őket nagy nyereség. A 233. levél kivételesen szép lábjegyzet-megfejtésére Oplatka András hívta fel figyelmemet, kiegészítve azzal, hogy ez mindenekelőtt a kötet lektorának, Fónagy Zoltánnak érdeme. Széchenyi ezt írja feleségének 1850. augusztus 25-én: „...Engem semmi sem menthet meg. Én egy nemzetet fosztottam meg becsületétől, boldogságától és üdvösségétől, én vagyok a Segestus, amelyet a Szentírás a bűn és a vétek legnagyobb szörnyeként ábrázol.” A Segestus névről, melynek jelentését mindeddig homály fedte – kivételesen szép megfejtést olvashatunk. Ovidius *Átváltozásokból* származik, nem a *Bibliából*, Széchenyit itt megcsalja az emlékezete. A vetés (seges) szóból képzett Segestus névben Széchenyi övädja tér vissza, miszerint ő maga és reformjai sárkányfogból nőttek ki, és vezettek a testvérháborúhoz. A meghasonlottak testvérgyűlöletét Vörösmarty ugyanezzel a mítosszal társítja megkeseredett sorokban *Az emberek* című versében: „Az emberfaj sárkányfog-vetemény: Nincsen remény! Nincsen remény!” Igen fontos a két héttel később, 1850. szeptember 8-án Tasner Antalnak írott (236.) hosszú levél is, melynek elejét Széchenyi magyarul, nagyobbik részét németül írta. A fordító kitűnő munkát végzett, a szöveg világos, áttekinthető. E levélben a gróf említést tesz az áldozatokról is, bár felsorolásuk esetleges, s közel sem teljes. Ír Kossuthról, Batthyányról is. „Egy dolog biztos, hogy a legyilkolt magyarokat többé semmi se kelti fel, függetlenül attól, hogy én vagyok-e a gyilkos, vagy valaki más. Ó, mily egyszerűen és emberségesen élt Kossuth! Mindig velem, sőt vezetésem alatt akart dolgozni, és én ellöktem magamtól! És ha meggondoljuk, hogy Batthyány, Jeszenák és sokan mások mily könnyelműen, mintegy tréfából léptek a politikai pályára, s mint nyomták őket nolens volens [akarva, nem akarva] egyre mélyebbre a vesztőhelyig, akkor tagadhatatlan, hogy az ördög közvetlenül részt vett az egész játékban.”

Pokoljárása új kezdethez vezet, ami kivételessé teszi Szécheyi István életét. A határpont 1854 januárja, amikor Lonovics József érsek, Széchenyi bizalmasa meglátogatta őt a tébolydában.⁴¹ Ostorozta magát, vég nélkül sorolta bűneit. „...ennyi bűnt Isten nem bocsáthat meg.” Lonovics válasza kijózanító volt. „Ez a kevélység szava – viszonzá Lonovics komolyan –, kevélység volna egy halandónak azt hinni, hogy ő egymaga tetszése szerint s a gondviselés akarata ellen irányíthatná milliók sorsát; kevélység volna azt hinni, hogy az ő bűnei nagyobbak, mint az egész viláéi, melyeket az Üdvözítő magára vett s vérével megváltott.”⁴² Ez Széche-

nyi életének nagy pillanata. Megérti és elfogadja az érsek érvelését. A lelkében tomboló vihar lecsendesül.

Hiszen aki múltjára lát – nem azonos azzal, akivel ez vagy az megtörtént. Ez a lény – ha figyelmét nem múltjára, mindenkori jelenére fordítja – szabad. És egyedül tőle függ, mit kezd ezzel a szabadsággal.

■ JEGYZETEK

24. Oplátka András korrekciója: Györffy Miklós fordítása itt hibás. A második német mondat így hangzik: „Ich rühre mich nicht.” Ha Széchenyi azt akarná kifejezni, hogy nem hatódik meg, akkor azt írná: „Ich bin nicht gerührt.” Ezzel szemben: „Ich rühre mich nicht” annyit jelent, mint „Meg sem mozdulok”.
25. Az idézett utolsó mondat magyarul a német nyelvű naplószerzővegen, melyet Széchenyi István *Naplója* (1927.) alapján, Györffy Miklós fordításában, a magyarul írott mondatot pedig a mai helyesírásnak megfelelően közlöm.
26. Széchenyi István: *Hitel*. 242.
27. Kiemelés tőlem. F. E.
28. *Kossuth Lajos iratai 1837. május – 1840. december*. In: *Kossuth Lajos összes munkái*. VII. Sajtó alá rendezte Pajkossy Gábor. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989. 629–630. A beszéd előre megírt két fennmaradt leirata közül az A változat alapján idézem.
29. Széchenyi István: *Napló*. 820. Györffy Miklós fordítása
30. Széchenyi István: *Napló*. 823. Györffy Miklós fordítása.
31. Széchenyi a kapcsolatukban beállt enyhülésre utal, hiszen a gróf „kétgarasos” telekadó-eszméjét Kossuth is támogatta, ő pedig *Kibékülés* címmel közölt cikket erről a *Jelenkorban*. A továbbiakban lásd még a 161., 162. levélről írottakat.
32. November 10-én az országgyűlésen elbukott Széchenyi „kétgarasos” telekadó javaslata.
33. Széchenyi *Kibékülés* című cikkében (*Jelenkor* 6. szám, 1844. január 21.) így ír Kossuthról: „Utololsó nyilatkozatiban azonban, miután egy kissé részletesebben fejthetém ki eszmémet, vajmi szép és követésre méltó példáját adá, hogy minden antipátiájának, sőt gyűlöletének dacára, mellyel – mert ő is csak gyarló ember – irántam viseltetnie okvetlen kell, mégis kész nézetemet pártolni, csak hogy ’nyomorult hazánk’ – valljuk meg – így vagy amúgy, de valamiképp elvégre kivergődjék valóban busító létébül.”
34. Ez a vágyjellegű, lángoló ambíció az, amely egymás ellen fordította Széchenyit és Kossuthot. Egy-másban meglátták – magukban nem.
35. *Adó és két garas* – cikksorozat, ami 1844 tavaszán könyvként is megjelent. A gróf azt javasolta, hogy a földbirtokosok holdanként évente két garast fizessenek.
36. *Wesselényi és Kossuth* – 10 cikk 1843. január 22. és február 19. között
37. Döntését a Jósika Samuhoz írott 155. levélben így indokolja 1843. január 2-án: „...kár lenne, ha a 17 év alatt így kialakult pozíciómat nem igyekeznék bombabiztosan megtartani. Lehet, hogy nem jó, je ne le dispute pas, car je suis facile a vivre [nem vitatom, mert könnyű velem egyezkedni], hogy e pozíciót magamnak lassanként felépítettem. Mivel azonban most már benne vagyok, *legalábbis nekem* úgy tűnik, kár lenne hagyni, hogy akár távolról is gyanú [az eredetiben fuvallat] érjen. E tekintetben Te, aki az itteni terepet oly jól ismered, úgy hiszem nekem és – az ügynek általában – a legjobb szolgálatot teheted: ha cikkeimet a *Jelenkorban* elolvasod, és kissé megindokolod, hogy miért így s nem másképpen lépek fel.” (A Jósika Samuhoz írott levél eredetije a bécsi Levéltárban található. Nyereség, hogy magyar fordításban itt hozzáférhetővé vált. Ugyanez vonatkozik a Jósikához írott másik levélre, de azt csak Viszota Gyula közléséből (*Széchenyi vitája*, I. 725–726.) ismerhetjük, mert az eredeti kézirat eltűnt egykori helyéről.
38. Ugyanazt a kifejezést használja, mint 1831-ben, amikor Wesselényivel megszakad a szoros szövetség.
39. Széchenyi István: *Napló*. 1179. Györffy Miklós fordítása.
40. Széchenyi István: *Napló*. 1214. Györffy Miklós fordítása.
41. Lonovics látogatásának időpontját Östör József *A döblingi Széchenyi 1848–1860* című könyve (Bp., 1944) alapján vettem át. Magam is valószínűnek tartom, hogy a látogatásra 1854 januárjában került sor. Az itt következő jelenetet ő is Falk Miksa könyvéből idézi. Lásd a következő lábjegyzetet.
42. A jelenetet Falk Miksa örökíti meg *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála; Emlékezések* című könyvében (Európa Könyvkiadó, Mérleg sorozat. Bp., 1984. 32–33. Áldor Imre és Vértési Arnold fordítása.